

ПРОПУСК ЧАСТАК ТЭКСТУ ЯК З'ЯВА КАМУНІКАТЫЎНАЙ КАМПРЭСІІ

Чайка Наталля Уладзіміраўна

прафесар кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі
“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”;
доктар філалагічных навук, дацэнт
(г. Мінск, Беларусь)

Ключавыя словы: структурна-сінтаксічныя мадыфікацыі, сінтаксічная кандэнсацыя, сінтаксічная кампрэсія, варыятыўныя сінтаксічныя адзінкі, сінтагма, кантэнсіўная сінтаксічная тыпалогія, лінейная паслядоўнасць у сінтагмах, семантыка-дыстрыбутыўная тыпалогія, лагічныя часткі тэксту, экспліцытнае выражэнне, імпліцытнае выражэнне, трансфармацыйная парадыгма, аб'ектна-суб'ектны комплекс, аб'ектная намінацыя, імпліцытны аб'ект, імпліцытны суб'ект, экспліцытны аб'ект, экспліцытны суб'ект, паратаксічная сінтаксічная сувязь, гіпатаксічная сінтаксічная сувязь, прэдыкатыўная кампрэсія, аб'ектная кампрэсія, суб'ектная кампрэсія.

Артыкул прысвечаны вывучэнню камунікатыўнай кампрэсіі ў мастацкіх і публіцыстычных творах. Прааналізаваны і сістэматызаваны даследаванні вучоных, прысвечаныя пытанням сінтаксічнай кандэнсацыі, камунікатыўнай кампрэсіі, у прыватнасці працы М.Н. Азімавай, Г.П. Мельнікава, А.Я. Міхневіча і інш. Выяўлена структура камунікатыўнай кампрэсіі – экспліцытна выражаны тэкст і рэпліка, што змяшчае імпліцытную інфармацыю. Вызначаны прыёмы кандэнсацыі тэксту – трансфармацыя кампанентаў, выкарыстанне суб'ектна-аб'ектнага комплексу і колькасна-іменных спалучэнняў у прэдыкатыўнай функцыі.

Функцыянаванне структурна-сінтаксічных мадыфікацый у мастацкай літаратуры і публіцыстыцы абумоўлена тэндэнцыяй да асіметрычнасці плану выражэння / зместу. На сучасным этапе названая праблема вывучаецца ў канцэпцыях прадстаўнікоў розных школ і напрамкаў. Дыскусія пра структурную або функцыянальную абумоўленасць варыятыўных адзінак знайшла сваё адлюстраванне ў сучасных сінтаксічных тыпалогіях – кантэнсіўнай (М.Н. Азімава, Г.П. Мельнікаў, А.Я. Міхневіч), парадку слоў (А. У. Цымерлінг), лінейнай паслядоўнасці ў сінтагмах (Л. Тэньбер), граматыка-структурнай (А. Я. Кібрык, Д. Патэльберг), семантыка-дыстрыбутыўнай (С.А. Важнік), сінтактыка-семантычнай (С. Кароляк). Пры гэтым на сённяшні дзень не вырашана пытанне пра прыроду сінтаксічнай кампрэсіі, сродкі і спосабы кампенсацыі сэнсу.

Найбольш тыповым сродкам камунікатыўнай кампрэсіі выступае прыём *пропуску лагічных частак тэксту*. Падобныя тэксты структурна падзяляюцца на дзве часткі: першая мае экспліцытна выражаны тэкст, другая – невялікую рэпліку, якая змяшчае імпліцытную інфармацыю: *А потым я вельмі проста сігануў з той старадаўняй далечы ў свой час, у гады фашысцкай акупацыі, у апавяданні тых, што ўвайшлі ў кнігу памяці «Я з вогненнай вёскі...», у жахі дарослых і дзяцей, у моманты перад расстрэлам, у тую самую немагчымасць сказаць, растлумачыць свята-нявінны: што гэта?.. (Я. Брыль). Канструкцыя што гэта? мае высокую ступень лаканічнасці, бо поўны яе варыянт выглядаў бы наступным чынам: што гэта за жахі, расстрэлы, страхі дарослых і дзяцей? Назіраюцца выпадкі, калі, замест цэлай прэдыкатыўнай канструкцыі, ужываецца толькі акалічнасць: Любуючыся, як на тэлеэкране вытанцоўваюць маладыя самадзейнікі, засмяюся, успомніўшы Анэцінага Валодзю, дзецюка з суседняй вёскі Чыжыноўцы. Удалы, ахвочы, нястомны скрыпач, на вечарыне папрасіўшы сабе адну толькі полечку, — гарманіст з барабанішчыкам спраўца і адны — ён даў такую завіруху, што пад канец ажно ў крык папрасіўся: — Хлопцы, спыніце! Ніяк не магу!.. (Я. Брыль). Трансфармацыя канструкцыі ажыццяўляецца наступным чынам: Ніяк не магу танчыць гэту полечку — Ніяк не магу.*

Аб'ектна-суб'ектны комплекс у функцыі экспліцытнай часткі кампрэсіі выкарыстоўваецца дастаткова часта. Такія канструкцыі характарызуюцца імпліцытным выражэннем значнай часткі сказа або тэксту: Вясковы бусел. *Трэба шукаць іншую работу.* Клён. *А хто замест цябе?* (Г. Каржанеўская). Колькасна-менныя спалучэнні ўжываюцца ў канструкцыях з імпліцытным выражэннем прэдыкатыўнай складаючай тэксту: Асот. *Два! Вы толькі ўявіце: ус-сяго два!* Крот. *Я стараюся, я часна служу вашай міласці* (Г. Каржанеўская).

Назіраюцца выпадкі, калі імпліцытная і экспліцытная часткі выказвання злучаюцца паратаксічнай сувяззю. У такіх канструкцыях прапускаецца цэлая прэдыкатыўная частка: Асот. *Якую кветку? Чароўную? Першы раз пра такую чую.* Хлопчык. *Ну як жа... Яна расцвітае раз на год і... Асот*. *Выдумка ўсё гэта, дурата. Байка для ж-жаўтароцікаў — такіх, як ты.* Хлопчык (пакрыўджана). *Я не жаўтароцік. Восенню пайду ў першы клас.* Асот. *Го-го-го!* (Рагоча). *У першы клас! А я думаю — у акадэмію...* (Г. Каржанеўская). Выяўлены выпадкі сінтаксічнай кампрэсіі з дапамогай суб'ектнай намінацыі. У такіх сказах экспліцытна выражана выключна з'ява аб'ектыўнай рэчаіснасці, астатняя інфармацыя падаецца імпліцытна з магчымасцю рознай інтэрпрэтацыі: Хлопчык. *А што тут у вас можа здарыцца? Сонейка, кветачкі, матыльчкі...* Хохлік. *Зараз даведаюся.* (Пляснуў у долоні і паляцеў на верталётку.) (Г. Каржанеўская).

Аб'ектная намінацыя назіраецца ў канструкцыях з прэдыкатам – пераходным дзеясловам, які выражаны імпліцытна: Вярнуўся Хохлік і ў адчай закрыў твар рукамі. Купалка. *Што з табой, даражэнькі? Хохлік.* *Бяда! Бяда! Кветку-папараць...* Купалка. *Што з ёй? Хохлік.* *Яе... Яе... Не, не магу.* Купалка. *Няўжо...* Хохлік. *Так. Яе... яе сарвалі* (Г. Каржанеўская).

Назіраюцца выпадкі, калі імпліцытны аб'ект эксплікуецца ў наступнай рэпліцы: Хохлік. *Вось мы і прыйшлі. У тым ветраку, малады чалавек, жыве...* Хлопчык. *Ведаю, млынар там жыве.* Хохлік. *І зусім не. У ветраку жыве магутны Вецер.* Хлопчык. *А навошта нам гэты Вецер? Хохлік.* *Ён шмат дзе бывае і пра ўсё ведае. Ён падкажа нам...* Хлопчык. *... хто знішчыў кветку?* Хохлік. *Правільна. Але яго, на жаль, няма дома. Бач, крылы не круцяцца* (Г. Каржанеўская). Постпазіцыйная кампенсацыя сэнсу рэматычна выдзяляе аб'ект і суб'ект, што ўзмацняе экспрэсіўнасць тэксту.

Пропуск лагічных частак тэксту можа ажыццяўляцца ўнутры прэдыкатыўнай адзінкі. У такім выпадку сінтаксічная кандэнсацыя ажыццяўляецца па наступнай схеме: Купалка. *Дзіўна. Колькі разоў бачыла, як расцвітае кветка-папараць, і заўсёды [назіраю, як расцвітае папараць-кветка] — як упершыню* (Г. Каржанеўская) – Купалка. *Дзіўна. Колькі разоў бачыла, як расцвітае кветка-папараць, і заўсёды — як упершыню* (Г. Каржанеўская).

Падобны прыём распаўсюджаны ў творах мастацкай літаратуры, бо дазваляе пазбегнуць паўтораў і зрабіць акцэнт на актуальнай частцы інфармацыі.

Дзякуючы прэдыкатыванай кампрэсіі ў тэксе актуалізуюцца розныя акалічнасці – спосабу дзеяння: Бабуля. *Усё хоча жыць, дзіцятка. І сонца ў небе, і дуб у полі, і казурка ў жыце. Асот – таксама... Хай бы і жыць, толькі нам не шкодзіў* (Г. Каржанеўская); Хлопчык. *А давай яго ўсе разам – як рэтку. А? Вераніку пазавём... Бабуля*. *Сястрыца твая ўжо на луг збіраецца. Купалле ж сёння. Ці не чуў? Кветка-папараць апоўначы расцвіце* (Г. Каржанеўская), прычыны: Бжэнка. *Я не сама... Мяне сюды прывезлі! І загадалі, каб любіла вас... Замест яе... Не давядзі Гасподзь! Любіць вас... Лепей брыдкая пачвара, Любы страшыдла, чымсьці вы, кароль! Адпусціце мяне...* (А. Дзялендзік), месца: Бжэнка. *Лепей ужо ў манастыр! Лепей куды заўгодна... толькі не тут... Я... Я не магу... Я баюся!... Мне здаецца, што мяне цяпе... нябожчык... Мярцвяк!* (А. Дзялендзік). Пры гэтым актуалізаваныя акалічнасці могуць займаць перад- і постапазіцыю ў дачыненні да імпліцытна выражанай часткі паведамлення: Радзівіл Руды. *Ён нешта страшнае заўважыў // Сярод дрэў І бегчы кінуўся...// Там сажалка... Ён скочыў! // І каменем на дно. Ўсё, не дастаць*. Выходзіць. (А. Дзялендзік).

Аб'ектная кандэнсацыя падразумявае экспліцытнае выражэнне аб'екта: Мнішак. *О, дзякуй вам! Чым толькі адплаціць // Змагу я панне за такую ласку? // Ну, не атрутай жа... Барбара*. *Не, шчыраю размовай. // Чакаю вас. // Мнішак кланяецца і выходзіць. // Не веру, а бывае...// Калі ў вадзе чысцюткай, як сляза, // Жыве хвароба страшная. І мёдам // Салодкім можна проста атруціць...// Каханы мой! Няўжо ўсё гэта праўда?! // Няўжо цяпер душой ты не са мной? // Ад усяго я ў гэтым свеце збегла, // Альбо з табою ў рай, альбо адной у пекла*. (А. Дзялендзік). Астатнія часткі – прэдыкат і аб'ект – выражаюцца імпліцытна. Пры гэтым іх пазіцыя, сінтаксічныя сувязі і адносіны захоўваюцца.

Канструкцыі з сінтаксічнай кампрэсіяй часам знаходзяцца ў канцы складанага сінтаксічнага цэлага і змяшчаюць лагічны вывад. Пры гэтым пропуск адначасова прэдыката, суб'екта і аб'екта надае сказу экспрэсіўную афарбоўку: *Суцэльна мірныя спецыялісты, а нашы жорсткія партызаны іх забівалі без разбору... Сямейныя легенды зрабілі сваю справу. Яшчэ пару пакаленняў — глядзіш, і незразумела будзе, хто на каго напаў...* (“Звязда”, № 6, 2014).

Намі выяўлены выпадкі сінтаксічнай кандэнсацыі, калі ва ўсім тэксе практычна адсутнічаюць дзеясловы. Прыём кандэнсацыйнай намінацыі пазбаўляе складанае сінтаксічнае цэлае дынамікі: Барбара. *Ён кахае. Любоў жа, брат, заўжды вышэй за веру і за ўсё іншае*. Мнішак. *Панна не зразумела. Я хацеў спытацца: не якая гэта краіна, што гэта за дурная краіна?*

Чаму тут столькі дарог? Адны ростані. Еду гасцінцам на Вільню і раптам тпр-р-р... Адзін шлях проста прама, другі прама і трошкі ўлева, трэці прама і трошкі ўправа, чацвёрты ў левы бок, пяты ў бок правы, шосты назад і ўлева, сёмы назад і ўправа, а восьмым я прыехаў. Стаю, як дурань, і гадаю, а які ж на Вільню? Гэта ж колькі трэба было таптацца па гэтым краі, каб таптаць столькі дарог. Рымляне зрабілі некалі так, што ўсе дарогі вялі толькі ў Рым... Тут жа ўсе дарогі вядуць к чортавай матары... Дзе я, ласкавая панна? (А. Дзялендзік).

Акцэнт на намінатыўнай складаючай складанага сінтаксічнага цэлага падразумявае генералізаваную кандэнсацыю прэдыкатыўнай складаючай. Назіраюцца тэксты, у якія адсутнічаюць дзеясловы наогул. У такіх выпадках актуалізуецца аб'ект, суб'ект і акалічнасць: Радзівіл Руды. *А ці не развітаўся ён з табой?* Барбара. *Пра што ты, брат?* Радзівіл Руды. *Смех іншым разам і прадвесце слёз. А калі праўда?* Радзівіл Руды. *О, калі б так...* Барбара. *Калі б...* Было б цудоўна. Ды толькі Бог нічога не дае... (А. Дудараў).

Назіраюцца выпадкі акцэнтавання колькаснай характарыстыкі суб'екта: Таіса. *Што табе тут свеціць? А колькі нерваў, знявагі?.. Ну? Зязюля* (дастае запісную кніжку, шукае нумар, набірае па аўтамату). *Алё. Сельскае прывітанне генеральнаму дырэктару! Нарада?* (А. Дзялендзік).

Кампрэсія, якая рэалізуецца ў неўжыванні злучнікаў, наадварот надае тэксту надзвычайную дынаміку: Зязюля. *Мне, Алена Мікалаеўна, траціць няма чаго. Штосьці вось тут знікла, пуста...* (Паказаў на грудзі.) *Радасць знікла. Здымеце – паеду. Пакінеце – буду цягнуць...* А як маладым, пачынаючым старшыням? (А. Дзялендзік).

З дапамогай анафарычнай замены ажыццяўляецца акцэнтаванне спосабу дзеяння: Інга (весела). *Дыялог пенсіянераў*. (Перадражніваючы старых, прыкладае руку да паясніцы.) *Скажыце, а вы крапіву прыкладалі?* (Паказвае картку.) *Гэта па-італьянску?* Аскольд. *Па-іспанску. Напружаная праца патрабуе актыўнага адпачынку* (А. Дзялендзік) *ці ўмовы: А потым аднойчы, калі ты вярнуўся з горада з сардэчным прыступам, я зразумеў – ты скруціш сабе шыю. Чаму? Ты ніколі не ладзіў з раённым начальствам! І я сказаў сабе: «Цімох, у цябе пяцёра пацаноў! Калі Іванавіч загрыміць... Будуць крэпасць, магутную гаспадарку... Каб пры любым ветры...» Карпук. Гэта што – як у венграў? А здолееце даць маладняк, кармы, іншую дапамогу?* (А. Дзялендзік).

Анафарычная замена разам з пропускам частак выказвання назіраецца ў тэкстах з пропускам лагічных частак выказвання. Падобнае пераўтварэнне ажыццяўляецца па схеме *Гэта тэлефануюць з деканата філалагічнага факультэта – Гэта з деканата..., Гэта тэлефаную я – Гэта я..., А мы не можам сустэцца дома – А дома... і інш.* Падобныя тэксты змяшчаюць

генералізаваную кампрэсію і надзвычайную ёмістасць: Мама: ...*Гэта з дэканата... Гэта я..., Ой, я не запамню... Ты паабедоў ужо? А чаму? Ах ты, бедненькі! Ён званка чакае... А навошта нам лішнія размовы, плёткі? А дома... Што? Не, дзеці пайшлі на прагулку. Калі сама прапаную, дык, напэўна ж, ведаю, што раблю... Усё!* (Кладзе трубку.) (А. Макаёнак).

Кандэнсацыя часткі выказвання, што змяшчае дзеясловы, актуалізуе аб'ект або сірканстант: Сын. *Толькі ў мамы і таты. Тата, ты — джэнтльмен. У дзеда чамаданы... Мама. І як заўсёды, ён прынясе што-небудзь...* (А. Макаёнак); Сын. *Радзіла і выкарміла? Але ж гэта біялогія, мама! За-а-логія! Выкарміла! Але дай мне свабоду, як звычайнаму звярушкі! Не прымушайце мяне жыць, як вы: з хлуснёй класціся спаць і з хлуснёй уставаць. Я не хачу, як вы!!!* (А. Макаёнак).

Такім чынам, у мове мастацкіх і публіцыстычных твораў назіраецца пропуск лагічных частак тэксту, што кваліфікуецца як камунікатыўная кампрэсія. Структура камунікатыўнай кандэнсацыі двухчасткавая: экспліцытна выражаны тэкст і рэпліка, што змяшчае імпліцытную інфармацыю. Падобныя моўныя з'явы надаюць выказванням лаканічнасць і экспрэсіўнасць. Часам камунікатыўная кампрэсія прадугледжвае трансфармацыю пэўных кампанентаў, выкарыстанне суб'ектна-аб'ектнага комплексу і колькаснаіменных спалучэнняў у прэдыкатыўнай функцыі. Выяўлены выпадкі пропуску цэлай прэдыкатыўнай часткі выказвання і пропуску кампанентаў унутры прэдыкатыўнай адзінкі, ужыванне суб'ектнай намінацыі пры кандэнсацыі часткі тэксту. Кампазіцыя канструкцыі з камунікатыўнай кампрэсіяй падра-зумяе перад- і постпазіцыйную кампенсаторную складаючую.

Літаратура

1. Азімова, М.Н. Сопоставительно-типологический анализ фразеологической системы таджикского и английского языков : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.20 / М.Н. Азімова ; Рос.-Таджик. ун-т. – Душанбе, 2006. – 49 с.
2. Мельников, Г. П. Системная типология языков: принципы, методы, модели / Г.П. Мельников ; Рос. акад. наук, Ин-т языкознания. – М. : Наука, 2003. – 393 с.
3. Михневич, А.Е. Проблемы семантико-синтаксического исследования белорусского языка : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 / А. Е. Михневич ; Акад. наук БССР, Ин-т языкознания. – Минск, 1976. – 44 с.
4. Циммерлинг, А.В. Типологический синтаксис скандинавских языков / А.В. Циммерлинг. – М. : Яз. славян. культуры, 2002. – 895 с.
5. Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер ; пер. с фр. И.М. Богуславского [и др.] ; общ. ред. В. Г. Гака. – М. : Прогресс, 1988. – 653 с.
6. Кибрик, А. Е. Константы и переменные языка / А. Е. Кибрик ; Моск. гос. ун-т, Филол. фак. – СПб. : Алетейя, 2005. – 719 с.
7. Pottelberge, J. van. Defining grammatical constructions as a linguistic sign: the case of periphrastic progressives in the Germanic languages / J. van Pottelberge // Folia Linguistica. – 2007. – Vol. 41, Iss. 1/2. – P. 99–134.

8. Важнік, С. А. Кантрастыўны сінтаксіс польскай і беларускай моў: семантыка і дыстрыбуцыя дзеяслоўнага прэдыката / С. А. Важнік. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – 464 с.
9. Karolak, S. O założeniach składniowo-semantycznego opisu języków naturalnych / S. Karolak // *Studia z Filologii Pol. i Słowiańskiej* / Pol. Acad. Nauk, Inst. Slawistyki. – 2004. – T. 39. – S. 219–228.